

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪੱਖ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ*

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਵਨ ਬੀੜ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ, ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ, ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਮੁੱਲਵਾਨ ਸਾਹਿੱਤਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੈਕਸਟ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਹ ਬਾਣੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਚੇਤਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ-ਵਿਧੀ ਦਰਸ਼ਨ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਜਾਂ ਧਰਮ-ਸ਼ਾਸਤਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀ ਰਚਨਾ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਅਮੂਰਤ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਰਕਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ਾਇਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਚੀ ਗਈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਕਾਵਿਕ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀਆਂ ਰੀਤਾਂ ਅਤੇ ਜੁਗਤਾਂ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਸਿਰਜਿਤ ਸੰਸਾਰ ਕਾਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਗੁਰਮਤਿ ਕਾਵਿ-ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਰਾਗਬੱਧ ਰਚਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਇਹ ਬਣੀ ਭਾਰਤ ਦੀ ਕਲਾਸੀਕਲ ਸੰਗੀਤ-ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲ ਵੀ ਜੁੜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਇਰੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤ, ਸਮੁੱਚੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਾਂਗ, ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਮੰਨੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਥਲੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਮੁੱਖ ਸਰੋਕਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਚਾਰ-ਜੁਗਤਾਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨਾਲ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਸਨੂੰ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਟੈਕਸਟ ਵਜੋਂ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਮੁੱਢਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਬਾਣੀ ਮੱਧਕਾਲ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਜੀਵਨ, ਜਗਤ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਪਾਰਗਾਮੀ ਚੈਵੀ ਸੱਤਾ (ਬ੍ਰਹਮ ਜਾਂ ਈਸ਼ਵਰ) ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮਾਨਵ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਚਨਾ ਇਕ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਦਰਜਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਸਮੂਹ ਮਾਨਵ ਸਿਰਜਿਤ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਵੇਕਲਾ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਦੀ ਹੈ।

ਗਿਆਨ-ਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਇਸ ਮਹੱਤਵਯੋਗ ਟੈਕਸਟ ਨੂੰ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਦੀ ਚੇਤਨਾ-ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਭਿੰਨਤਾ ਸਾਨੂੰ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਅਲੋਕਾਰ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਪੀੜ੍ਹੀ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ-ਪੁਰਖੀ ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਤੋਂ ਲਾਹਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਚਣ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਵਿਰਸੇ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਾਠ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਤੀਤਕਾਲੀ

* ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਮੁਖੀ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਭਾਗ, ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਦਿੱਲੀ।

ਵਿਰਸੇ ਨੂੰ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਪੁਨਰ-ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਕੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਯੋਗ ਮੁੱਲ ਪਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਜੋਂ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਹ ਦੇਖਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨਾਲ ਨਿਜਿਠਣ ਲਈ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਮਾਰਗ ਸੁਝਾਇਆ ਹੈ।

ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੀ ਸੰਪਦਕੀ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਸੰਕਲਨ 15 ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਗ ਹਨ - ਗਉੜੀ, ਆਸਾ, ਦੇਵਗੰਧਾਰੀ, ਬਿਹਾਗੜਾ, ਸੋਰਠਿ, ਧਨਾਸਰੀ, ਜੈਤਸਰੀ, ਟੋਡੀ, ਤਿਲੰਗ, ਬਿਲਾਵਲ, ਰਾਮਕਲੀ, ਮਾਰੂ, ਬਸੰਤ, ਸਾਰੰਗ ਅਤੇ ਜੈਜਾਵੰਤੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਗਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਜੀ ਦੇ 59 ਪਦੇ (ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ) ਸ਼ਾਮਿਲ ਹਨ। ਪਦਿਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਚੇ ਹੋਏ 57 ਸ਼ਲੋਕ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਦਰਜ ਹਨ। ਪਦੇ ਅਤੇ ਸ਼ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਅਤੇ ਮੱਧਕਾਲੀਨ ਕਾਵਿ-ਰੂਪ ਹਨ ਜੋ ਅਧਿਆਤਮਕ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਚਿੰਤਨ ਦਾ ਮਾਧਿਅਮ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਸਮੁੱਚੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਚਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਦੀ ਵੈਰਾਗਮਈ ਸੁਰ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਜਿਹਿ ਬਿਖਿਆ ਸਗਲੀ ਤਜੀ ਲੀਓ ਭੇਖ ਬੈਰਾਗ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਨਰ ਮਾਥੈ ਭਾਗੁ ॥17॥

ਜਿਹਿ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਤਜੀ ਸਭ ਤੇ ਭਇਓ ਉਦਾਸੁ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨੁ ਰੇ ਮਨਾ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਵਾਸੁ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 1427)

ਇਥੇ ਵੈਰਾਗ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਾਂਜ ਦਾ ਮਾਗ ਅਖਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਲੀ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਲਖਾਇਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ (ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਅਭੇਦ ਹੋਣ) ਦੀ ਸੂਚਕ ਹੈ। **ਮਾਥੈ ਭਾਗ** ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਇਹ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਬੰਧਨਕਰੀ ਸੰਸਾਰਿਕਤਾ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਵਿਚਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਮੋਖ, ਮੁਕਤ, ਅਤੇ ਨਿਰਵਾਣ ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੰਧਨ ਅਤੇ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ-ਜੁੱਟ ਇਸ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਗਠਨ-ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕੀ ਹੈ ? ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ ? ਜਗਤ ਕੀ ਹੈ ? ਮਨੁੱਖ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ? ਬੰਧਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁੱਢਲੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੂਰਬ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਸੰਕਲਪੀ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਪਰੰਪਰਕ ਸੰਕਲਪ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦੇ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਰੂਪਾਂਤ੍ਰਿਤ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਸਿੱਧਾਂ ਅਤੇ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਅਦਵੈਤ ਵੇਦਾਂਤ ਦੀ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਪਰੰਪਰਾ ਦੀ ਸੰਕਲਪੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਦੁਹਰਾਉ

ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਵਾਦ ਰਚਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਲੱਖਣ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੰਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸੰਦੇਸ਼ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਰਥ-ਸਾਰਥਕਤਾ ਦਾ ਨਵਾਂ ਸੰਗਠਨ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦਾ ਨਿਕਟ- ਅਧਿਅਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਮੁਹਾਵਰਾ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚਿਹਨਾਤਮਕ ਕੋਡ (semeotic code) ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਬਾਣੀ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਰਹੱਸ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਆਖਿਆ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਰਣ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਸੰਚਾਰਿਤ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਛਾਣਦੀ ਸਗੋਂ ਇਸਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਣ-ਦਿਸਦੇ ਪਰਾਭੋਤਿਕ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਕੇਂਦਰੀ ਚਿਹਨ **ਬ੍ਰਹਮ** ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਮ, ਹਰੀ, ਹਰਿ, ਗੋਬਿੰਦ, ਨਾਰਾਇਣ, ਮੁਰਾਰਿ, ਗੁਸਾਈਂ, ਨਿਰੰਜਨ ਆਦਿ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਕਰਤਾ, ਧਰਤਾ ਅਤੇ ਹਰਤਾ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅੰਤਰਯਾਮੀ ਵੀ। ਇਹ ਪਰਮ-ਪਰਾਤਪਰ ਹਸਤੀ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੋਂਦ ਵੀ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਸਾਧੇ ਰਚਨਾ ਰਾਮ ਬਨਾਈ ॥

ਇਕਿ ਬਿਨਸੈ ਇਕ ਅਸਥਿਰੁ ਮਾਨੈ ਅਚਰਜੁ ਲਖਿਓ ਨ ਜਾਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਬਸਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਮੂਰਤਿ ਬਿਸਰਾਈ ॥

ਝੂਠਾ ਤਨੁ ਸਾਚਾ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਰੈਨਾਈ ॥1॥

ਜੋ ਦੀਸੈ ਸੋ ਸਗਲ ਬਿਨਾਸੈ ਜਿਉ ਬਾਦਰ ਕੀ ਛਾਈ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਜਗੁ ਜਾਨਿਓ ਮਿਥਿਆ ਰਹਿਓ ਰਾਮ ਸਰਨਾਈ ॥”

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 219)

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪੁ ਧਰੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਸਭ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਾ ॥2॥

ਅਗਨਤ ਅਪਾਰੁ ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਜਿਹ ਸਭ ਜਗੁ ਭਰਮਾਇਓ ॥

ਸਗਲ ਭਰਮ ਤਜਿ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਰਨਿ ਤਾਹਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇਓ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 537)

ਕਾਹੇ ਰੇ ਬਨ ਖੋਜਨ ਜਾਈ ॥

ਸਰਬ ਨਿਵਾਸੀ ਸਦਾ ਅਲੇਪਾ ਤੋਹੀ ਸੰਗਿ ਸਮਾਈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਪੁਹਪ ਮਧਿ ਜਿਉ ਬਾਸੁ ਬਸਤੁ ਹੈ ਮੁਕਰ ਮਾਹਿ ਜੈਸੇ ਛਾਈ ॥

ਤੈਸੇ ਹੀ ਹਰਿ ਬਸੇ ਨਿਰੰਤਰਿ ਘਟ ਹੀ ਖੋਜਹੁ ਭਾਈ ॥ 1 ॥
 ਬਾਹਰਿ ਭੀਤਰਿ ਏਕੋ ਜਾਨਹੁ ਇਹੁ ਗੁਰ ਗਿਆਨੁ ਬਤਾਈ ॥
 ਜਨ ਨਾਨਕ ਬਿਨੁ ਆਪਾ ਚੀਨੈ ਮਿਟੈ ਨ ਭ੍ਰਮ ਕੀ ਕਾਈ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ - 684)

ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਨੁਖੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਅਧਾਰ ਵੀ ਮੰਨਿਆਂ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਰਬ-ਉੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵੀ :

ਦੁਰਲਭ ਦੇਹ ਪਾਇ ਮਾਨਸ ਕੀ ਬਿਰਥਾ ਜਨਮੁ ਸਿਰਾਵੈ ॥
 ਮਾਇਆ ਮੋਹ ਮਹਾ ਸੰਕਟ ਬਨ ਤਾ ਸਿਉ ਰੁਚ ਉਪਜਾਵੈ ॥ 1 ॥
 ਅੰਤਰਿ ਬਾਹਰਿ ਸਦਾ ਸੰਗਿ ਪ੍ਰਭੁ ਤਾ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਲਾਵੈ ॥
 ਨਾਨਕ ਮੁਕਤਿ ਤਾਹਿ ਤੁਮ ਮਾਨਹੁ ਜਿਹ ਘਟਿ ਰਾਮੁ ਸਮਾਵੈ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ ਪੰਨਾ - 220)

ਇਉਂ ‘ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਬ੍ਰਹਮ’, ‘ਨਾਸ਼ਮਾਨ ਸੰਸਾਰ’, ‘ਮਾਇਆਵੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਪ੍ਰਾਣੀ’ ਅਤੇ ‘ਪ੍ਰੇਮ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਮੁਕਤੀ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਜੀਵ’ ਅਜਿਹੇ ਸੰਕਲਪ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੂਰਬ-ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਅਧਿਆਤਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚੋਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਪਰਾਭੌਤਿਕ ਕੋਡ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਹੈ। ਮਸਲਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਪਰਾਭੌਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੋਡ ਨੂੰ ਪਰਮਾਰਥ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਕੇ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਕਿਵੇਂ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਪਰਿਪੇਖ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਸਮੂਹ ਪ੍ਰਵਚਨਾਂ ਵਾਂਗ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸਿਰਜਣਾ ਹੈ ਜੋ ਅੰਤਿਮ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਰਥਾਂ, ਮੁੱਲਾਂ, ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ, ਵਿਚਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸੰਗਠਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸਭਿਆਚਾਰਕ ਯਥਾਰਥ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਵਾਲੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਸੰਗਠਨ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ ਆਦਰਸ਼ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਕਿਸ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਕਾਲੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਮੁਗਲ-ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਜਿੱਥੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣਕਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਹੀਂ ਮਿਹਨਤਕਸ਼ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਲੁੱਟ-ਖਸੁੱਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਤੰਤਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਓਥੇ ਇਹ ਆਪਣੀ ਧਾਰਮਿਕ ਕੱਟੜਤਾ ਅਤੇ ਅਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਦੀ ਨੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ੈਰ-ਮੁਸਲਿਮ ਪਰਜਾ ਉੱਪਰ ਤਸੱਦਦ ਕਰਨ ਵਲ ਵੀ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਸੰਤਾਂ, ਭਗਤਾਂ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਕ੍ਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮੁਗਲ-ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਦੇ ਮਾਨਵ-ਦੋਖੀ ਤੰਤਰ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਇਸ ਟਕਰਾਉ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰੂ, ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਨਾਲ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਿਸਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸਿਖ-ਪੰਥ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

ਆਰੰਭ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਅਤਿਆਚਾਰ, ਅਨਿਆਂ, ਅਤੇ ਤਸੱਦਦ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਣ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਈ ਪੀੜਤ ਮਾਨਵਤਾਦਾ ਬਿੰਬ ਇਸ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਵਕਤਾ ਅਤੇ ਸਰੋਤਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਬਲੁ ਛੁਟਕਿਓ ਬੰਧਨ ਪਰੇ ਕਛੂ ਨ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ॥

ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਅਬ ਓਟ ਹਰਿ ਗਜ ਜਿਉ ਹੋਹੁ ਸਹਾਇ ॥ 53 ॥

ਬਲੁ ਹੋਆ ਬੰਧਨ ਛੁਟੇ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਹੋਤ ਉਪਾਇ ॥

ਨਾਨਕ ਸਭੁ ਕਿਛੁ ਤੁਮਰੈ ਹਾਥ ਮੈ ਤੁਮ ਹੀ ਹੋਤ ਸਹਾਇ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 1419)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਵਿਚ **ਬੰਧਨ** ਦਾ ਚਿਹਨ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਯਥਾਰਥ-ਬੋਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਵਿਚ ਜਕੜੇ ਹੋਏ ਵਿਅਕੀਆ ਅਤੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੋ ਨਿਬੜਦਾ ਹੈ। ਬੰਧਨ ਦੀ ਇਹ ਚੇਤਨਾ ਜਿੱਥੇ ਉਦਾਸੀਨਤਾ ਅਤੇ ਉਪਰਾਮਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਓਥੇ ਇਹ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਜੂਝਣ ਵਲੀ ਮਾਨਸਿਕਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਨੇ ਬਾਰਤੀ ਲੋਕ-ਮਨ ਵਿਚ ਵਸੀ ਹੋਈ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਮਿੱਥ ਨੂੰ ਸਿਮਰਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਰਥ-ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਮਾਨਵਤਾ ਦੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਅਵਚੇਤਨ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਜੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚਲੀ ਵੈਰਾਗ-ਭਾਵਨਾ ਨਵੀਨ ਅਰਥ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹਰਨ ਅਤੇ ਅਤਿਆਚਾਰੀ ਹਾਕਮ ਦਾ ਵਿਨਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੈਵੀ ਚਿਹਨ ਇਥੇ ਇਸੇ ਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਬੋਧਕ ਹੈ। ਇਹ ਛਿਣ-ਭੰਗਰ ਵਿਚ **ਰਾਉ** ਨੂੰ **ਰੰਕ** ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰੰਕ ਨੂੰ ਰਾਉ :

ਹਰਿ ਕੀ ਗਤਿ ਨਹਿ ਕੋਊ ਜਾਨੈ ॥

ਜੋਗੀ ਜਤੀ ਤਪੀ ਪਚਿ ਹਾਰੇ ਅਰੁ ਬਹੁ ਲੋਗ ਸਿਆਨੇ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਛਿਨ ਮਹਿ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਉ ਕਰਈ ਰਾਉ ਰੰਕ ਕਰਿ ਡਾਰੇ ॥

ਰੀਤੇ ਭਰੇ ਭਰੇ ਸਖਨਾਵੈ ਯਹ ਤਾ ਕੋ ਬਿਵਹਾਰੇ ॥ 1 ॥

ਅਪਨੀ ਮਾਇਆ ਆਪਿ ਪਸਾਰੀ ਆਪਹਿ ਦੇਖਨਹਾਰਾ ॥

ਨਾਨਾ ਰੂਪੁ ਧਰੇ ਬਹੁ ਰੰਗੀ ਸਭ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਾ ॥ 2 ॥

ਅਗਨਤ ਅਪਾਰੁ ਅਲਖ ਨਿਰੰਜਨ ਜਿਹ ਸਭ ਜਗੁ ਭਰਮਾਇਓ ॥

ਸਗਲ ਭਰਮ ਤਜਿ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਚਰਨਿ ਤਾਹਿ ਚਿਤੁ ਲਾਇਓ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 537)

ਇਹ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਦੇ ਮਨੋਬਲ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਦਾ ਹੀ ਉਪਰਾਲਾ ਮੰਨਿਆਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੁੱਖ, ਸੰਤਾਪ ਅਤੇ ਭੈ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਜਗਾ ਕੇ ਇਹ ਬਣੀ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਪੀੜਤ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਰੂਹਾਨੀ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਰਾਜਨੀਤਕ ਮੁਕਤੀ ਬਾਰੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੋਣ ਲਈ ਵੀ ਪ੍ਰੇਰਦੀ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਵਿਚ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ, ਹਰਖ-ਸੋਗ, ਉਸਤਤਿ-ਨਿੰਦਿਆ ਅਤੇ ਆਸਾ-ਮਨਸਾ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ :

ਜੋ ਨਰੁ ਦੁਖ ਮੈ ਦੁਖੁ ਨਹੀ ਮਾਨੈ ॥
 ਸੁਖ ਸਨੇਹੁ ਅਰੁ ਭੈ ਨਹੀ ਜਾ ਕੈ ਕੰਚਨ ਮਾਟੀ ਮਾਨੈ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥
 ਨਹ ਨਿੰਦਿਆ ਨਹ ਉਸਤਤਿ ਜਾ ਕੈ ਲੋਭੁ ਮੋਹੁ ਅਭਿਮਾਨਾ ॥
 ਹਰਖ ਸੋਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਆਰਉ ਨਾਹਿ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨਾ ॥1॥
 ਆਸਾ ਮਨਸਾ ਸਗਲ ਤਿਆਗੈ ਜਗ ਤੇ ਰਹੈ ਨਿਰਾਸਾ ॥
 ਕਾਮੁ ਕ੍ਰੋਧੁ ਜਿਹ ਪਰਸੈ ਨੁੰਨਿ ਤਿਹ ਘਟਿ ਬ੍ਰਹਮੁ ਨਿਵਾਸਾ ॥2॥
 ਗੁਰੁ ਕਿਰਪਾ ਜਿਹ ਨਰ ਕਉ ਕੀਨੀ ਤਿਹ ਇਹ ਜੁਗਤਿ ਪਛਾਨੀ ॥
 ਨਾਨਕ ਲੀਨ ਭਇਓ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿਉ ਜਿਉ ਪਾਨੀ ਸੰਗਿ ਪਾਨੀ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 633)

ਇਉਂ ਇਹ ਬਾਣੀ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਜੋ ਸੱਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਲੇ ਸ਼ਕਤੀ-ਸਰੋਤਾਂ ਨੂੰ ਖਿੰਡਰਾਉ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕਸੁਰ ਅਥੇ ਇਕਾਗਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰੂਹਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਹਿਸ਼ਤ ਅਤੇ ਦਮਨ ਦਾ ਢੁਕਵਾਂ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ **ਨਿਰਭਉ-ਨਿਰਵੈਰ** ਦੇ ਦੈਵੀ ਮਾਡਲ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਦੇ ਸਰੋਤੇ ਨੂੰ ਭੈ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਥਨ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜਤਾ ਵਜੋਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਹਨ :

ਭੈ ਕਾਹੂ ਕਉ ਦੇਤ ਨਹਿ ਨਹਿ ਭੈ ਮਾਨਤ ਆਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਸੁਨਿ ਰੇ ਮਨਾ ਗਿਆਨੀ ਤਾਹਿ ਬਖਾਨਿ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 1427)

ਪਤਿਤ ਉਧਾਰਨ ਭੈ ਹਰਨ ਹਰਿ ਅਨਾਥ ਕੇ ਨਾਥ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਤਿਹ ਜਾਨੀਐ ਸਦਾ ਬਸਤੁ ਤੁਮ ਸਾਥਿ ॥6॥
 ਤਨੁ ਧਨੁ ਜਿਹ ਤੋ ਕਉ ਦੀਓ ਤਾਂ ਸਿਉ ਨੇਹੁ ਨ ਕੀਨ ॥
 ਕਹੁ ਨਾਨਕ ਨਰ ਬਾਵਰੇ ਅਬ ਕਿਉ ਡੋਲਤ ਦੀਨ ॥”

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 1426)

ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਪਰਾਭੋਤਿਕਤਾ ਦੇ ਕੋਡ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਉਸਾਰ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਦਮਨਕਾਰੀ ਤੰਤਰ ਦੀ ਦਹਿਸ਼ਤ (ਭੈ) ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਅਤਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀ ਮਤਨਸਿਕਤਾ ਦਾ ਨਿਰਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੱਤਕਾਲੀਨ ਇਤਿਹਾਸਕ ਯਥਾਰਥ ਦੀਆਂ ਵੰਗਾਰਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿ-ਉੱਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਮੁਗ਼ਲ-ਸਾਮੰਤਵਾਦ ਹੱਥੋਂ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਈ ਲਈ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਸੰਚਾਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਸਿਰਜੀ ਗਈ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੀ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਕੀ ਸਾਰਥਕਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕਤਾ ਹੈ ? ਵਿਕਸਿਤ ਸਰਮਾਇਦਾਰੀ ਅਰਥ-ਵਿਵਸਥਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵੀਕਰਣ ਦੇ ਅਜੋਕੇ ਦੌਰ ਵਿਚ ਚਿੰਤਨ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਹੀ ਤਬਦੀਲ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਬੋਧ ਵਿਚ ਵੀ ਮੌਲਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ ਵਾਪਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਧੁਨਿਕ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਜਟਿਲ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਨੇ ਉਸਦੀ ਹਸਤੀ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸੰਕਟ-ਗ੍ਰਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨੀਕਰਣ ਦੇ ਇਸ ਮਾਹੌਲ ਵਿਚ ਪੈਸਾ-ਕੀਮਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੇ ਉਸ ਵਿਚ ਅਜੀਬ ਕਿਸਮ ਦੀ ਬੇਗਾਨਗੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਮਾਨਵਤਾ ਤੋਂ ਵੀ ਵਿਜੋਗਿਆ ਹੋਇਆ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਮਹੱਤਵ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪੇ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰ ਹੋਕੇ ਜਿਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਂਦ-ਮੁਖੀ ਸੰਕਟ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰਨ ਦਾ ਰਾਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਇਸ ਦੇ ਪਾਠ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਸੰਦਰਭਾਂ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿਸ ਬੰਧਨ-ਗ੍ਰਸਤ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿੰਬ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਹ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਸੰਜਮ ਅਤੇ ਅਸਹਿਜ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਵਿਹਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਹ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਮੂਲਕ (instinctive) ਜੀਵਨ-ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਉਸਨੂੰ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਭਟਕਣ ਦੇ ਰਾਹ ਤੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ-ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਪੰਗਤੀਆਂ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਦੇ ਨਕਾਰਤਮਕ ਪੱਖ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ :

ਕਾਮ ਕ੍ਰੋਧ ਮੋਹ ਬਸਿ ਪ੍ਰਾਨੀ ਹਰਿ ਮੂਰਤਿ ਬਿਸਰਾਈ ॥

ਝੂਠਾ ਤਨੁ ਸਾਚਾ ਕਰਿ ਮਾਨਿਓ ਜਿਉ ਸੁਪਨਾ ਚੈਨਾਈ ॥

* * * * *

ਪ੍ਰਾਨੀ ਕਉ ਹਰਿ ਜਸੁ ਮਨਿ ਨਹੀ ਆਵੈ ॥

ਅਹਿਨਿਸਿ ਮਗਨੁ ਰਹੈ ਮਾਇਆ ਮੈ ਕਹੁ ਕੈਸੇ ਗੁਨ ਗਾਵੈ ॥ 1 ॥ ਰਹਾਉ ॥

ਪੂਤ ਮੀਤ ਮਾਇਆ ਮਮਤਾ ਸਿਉ ਇਹ ਬਿਧਿ ਆਪੁ ਬੰਧਾਵੈ ॥

ਮ੍ਰਿਗ ਤ੍ਰਿਸਨਾ ਜਿਉ ਝੂਠੇ ਇਹੁ ਜਗ ਦੇਖਿ ਤਾਸਿ ਉਠਿ ਧਾਵੈ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 219)

ਬਿਰਥਾ ਕਹਉ ਕਉਨ ਸਿਉ ਮਨ ਕੀ ॥

ਲੋਭਿ ਗ੍ਰਿਹਿ ਦਸ ਹੂ ਦਿਸ ਧਾਵਤ ਆਸਾ ਲਾਗਿਓ ਧਨ ਕੀ ॥1॥ ਰਹਾਉ ॥

ਸੁਖ ਕੈ ਹੇਤਿ ਬਹੁਤੁ ਦੁਖੁ ਪਾਵਤ ਸੇਵ ਕਰਤ ਜਨ ਜਨ ਕੀ ॥

ਦੁਆਰਹਿ ਦੁਆਰਿ ਸੁਆਨ ਜਿਉ ਡੋਲਤ ਨਹ ਸੁਧ ਰਾਮ ਭਜਨ ਕੀ ॥1॥

ਮਾਨਸ

ਜਨਮ ਅਕਾਰਥ ਖੋਵਤ ਲਾਜ ਨ ਲੋਕ ਹਸਨ ਕੀ ॥

ਨਾਨਕ ਹਰਿ ਜਸੁ ਕਿਉ ਨਹੀ ਗਾਵਤ ਕੁਮਤਿ ਬਿਨਾਸੈ ਤਨ ਕੀ ॥

(ਆਦਿ ਗ੍ਰੰਥ, ਪੰਨਾ - 411)

ਇਸ ਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਵਚਨ-ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਚਿਹਨ - ਕਾਮ, ਕ੍ਰੋਧ, ਲੋਭ, ਮੋਹ, ਅਹੰਕਾਰ, ਤ੍ਰਿਸਨਾ, ਮਮਤਾ ਆਦਿ ਭਾਰਤੀ ਅਧਿਆਤਮ-ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਧਰਮਸ਼ਾਸਤਰੀ ਸੰਕਲਪ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨਦੇਹੀ ਵਰਤਮਾਨ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜੀਵਾਤਮਕ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਦੀ ਮਸ਼ੀਨੀ ਜਕੜ ਵਿਚ ਫਸਿਆ ਹੋਇਆ ਮਨੁੱਖ **ਗੁਲਾਮੀ** ਜਾਂ **ਬੰਧਨ** ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੀ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਗੌਰਵ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿਧਾਉਣ ਵਿਚ ਹੀ ਉਜਾਗਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਸੰਜਮਸ਼ੀਲ ਵਿਹਾਰ ਧਾਰਨ ਦਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਵਿਚ ਇਹ ਨਿਰੰਕੁਸ਼ ਕਾਮਨਾ ਉੱਤੇ ਸੰਜਮ ਲਾ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਸਮਾਜ-ਸਾਪੇਖ ਵਿਹਾਰ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਵਚਨ ਸਾਨੂੰ ਅਜੋਕੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗੋਚਰ ਅਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਛਿਣ-ਭੰਗਰੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨ-ਵਿਧੀ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਬਾਣੀ ਵਿਚਲਾ ਮੁਕਤੀ-ਬੋਧ (ਨਿਰਵਾਣ-ਚੇਤਨਾ) ਆਪੇ ਦੀ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਵਲ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਨਵ-ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਜਗਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠ ਤੇ ਪ੍ਰਵਚਨ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵੰਗਾਰਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿਠਣ ਵਲਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਈ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਦਹਿਸ਼ਤ, ਦਮਨ ਅਤੇ ਤਸ਼ੱਦਦ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੂਝਣ ਵਾਲੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਇਹ ਬਾਣੀ ਜਿਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਮਾਨਵ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕਰਨਾ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਉਹ ਮੱਧਕਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਵੀ ਸਾਰਥਕ ਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਗੁਲਾਮ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਅੰਤਰਿਕ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਤੰਤਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਹ ਬਾਣੀ ਨਿਰਭਉ ਤੇ ਨਿਰਵੈਰ ਹੋ ਕੇ ਜਿਉਣ ਵਾਲੀ ਇਕਸੁਰ ਤੇ ਇਕਾਗਰ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਦੇ ਜੀਵਾਤਮਕ ਪਾਸਾਰ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਧਰਾਤਲ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਖਲ੍ਹਾਰਦੀ ਹੈ। ਵਰਤਮਾਨ ਵਿਚ ਇਸ ਬਾਣੀ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਪਾਠ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪੁਨਰ-ਵਿਆਖਿਆ ਇਸੇ ਹੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਕਰਨੀ ਉਚਿਤ ਹੈ।